

Muntanyes de formatge

Transformacions productives i patrimonialització a l'Urgellet i el Baridà

Camila del Marmol Cartaña, Carles Gascón Chopo

Consorti Ruta dels Oficis d'Ahir

Aquest treball té com a objectiu l'estudi de les transformacions socials i productives que han tingut lloc al territori del Baridà i l'Urgellet durant el segle xx, al cor de la comarca de l'Alt Urgell. La producció làctia ha estat un fenomen fonamental per entendre el desenvolupament econòmic, polític i cultural del Pirineu durant el segle xx. L'estudi dels fenòmens relacionats amb la llet ens permet resseguir tota una sèrie de realitats que han marcat el pas de l'últim segle i ens dóna claus per apropar-nos a molts dels fenòmens contemporanis. En un context de transformacions importants al territori, analitzem la producció lletera i formatgera de les últimes dècades en el marc dels processos de patrimonialització.

This paper studies the productive and social transformations that have taken place in the territory of Baridà and Urgellet during the 20th century, in the heart of the county of Alt Urgell. Dairy production has been a key to understanding the economic, political and cultural development of the Pyrenees during the 20th century. The study of phenomena related to milk enables us to track a number of realities that marked the last century and gives us keys to approach many contemporary phenomena. Over recent decades and in the context of major changes in the region, we analyse milk and cheese production processes in the context of heritagisation.

Paraules clau: Pirineus, patrimonialització, producció làctia, formatges artesans

Keywords: Pyrenees, heritage construction, lactic production, craft cheeses

La producció làctia ha estat un fenomen fonamental per entendre el desenvolupament econòmic, polític i cultural del Pirineu durant el segle xx. L'aparició d'una economia orientada a la producció i transformació de la llet va donar peu a molts indrets a canvis en l'estructura agrària i ramadera, però també en altres àmbits de la societat. L'estudi dels fenòmens relacionats amb la llet ens permet resseguir tota una sèrie de realitats que han marcat el pas de l'últim segle i ens dóna claus per apropar-nos a molts dels fenòmens contemporanis.

Aquest treball té com a objectiu l'estudi de les transformacions socials i productives que han tingut lloc al territori del Baridà i l'Urgellet durant el segle xx, al cor de la comarca de l'Alt Urgell. Al començament del segle xx assistim a un procés de transformacions que es desenvoluparan al llarg de les dècades següents i que donarà lloc a un model d'explotació del territori basat en la producció de llet. Aquest model assolirà el seu auge entre les dècades de 1960 i 1980, per després entrar en una etapa de transformacions a causa de la implantació de quotes de producció de llet amb l'entrada d'Espanya a la Unió Europea. Mentre que moltes granges abandonen la producció i prenen diferents camins alternatius, la Cooperativa del Cadí continua activa

fins a l'actualitat renovant i actualitzant contínuament els seus productes.

La dècada de 1980 i, sobretot, la de 1990 ens mostraran una altra cara de la transformació làctia a la comarca. En el context d'importants canvis polítics, econòmics i socials que afecten tot el Pirineu, la patrimonialització pren un paper hegemònic en la configuració de noves realitats. Hem de referir-nos, per tant, als processos de patrimonialització relacionats amb la llet i el formatge, que van prendre formes molt diverses. Es tracta de tres fenòmens concrets: la producció de formatge artesà de cabra per part de neorurals; la cerca de denominacions d'origen i de qualitat per part de la Cooperativa del Cadí; i la creació d'un museu de la ciutat amb una secció important dedicada especialment a la llet, el formatge i, en general, a la qualitat alimentària de la comarca.

La llet i els seus derivats, especialment el formatge, ens han servit, doncs, com a *leitmotiv* per projectar una mirada diacrònica i crítica sobre el territori durant el darrer segle. Les diferents etapes productives i els simbolismes que s'hi associen ens serveixen com a punt d'accés per parlar dels diferents models de producció econòmica, però també de significats, per entendre els condicionants que han regit la vida de la gent al llarg dels anys i per comprendre els usos socials i polítics del passat en els diferents contextos.

El taking off lleter

L'eix central de les transformacions agrícoles i ramaderes a les primeries del segle xx va ser la incidència d'un nou model d'economia de mercat basat en la ramaderia intensiva del vacum de llet, destinada a alimentar les fàbriques de transformació làctia de la Seu d'Urgell, que substitueix, sobretot a partir de la dècada de 1930, l'antic sistema del policultiu tradicional d'autosubsistència. La creació d'una cooperativa a la Seu d'Urgell el 1915 permet parlar d'un desenvolupament cooperatiu que arriba fins als nostres dies junt amb altres iniciatives vinculades en origen que, a la llarga, acabaran caminant per direccions diferents.

La implantació d'aquest nou model productiu amb vocació de mercat és un dels aspectes econòmics més innovadors dels darrers cent anys al Pirineu català, ja que, a partir d'una iniciativa molt puntual enclavada al cor de l'Urgellet, es va crear un model que es va estendre com una taca d'oli per tota la comarca i per les comarques veïnes, i que va implicar notables transformacions en les formes de vida pageses, tant per la seva vocació de mercat, al qual fins aleshores només destinaven una part mínima de la seva producció, com pels aspectes socials implícits en el model cooperativista que prengué la iniciativa en els seus orígens, parcialment mantingut fins a l'actualitat.

La comarca de l'Alt Urgell va jugar un paper central com a productora de llet i de productes lactis transformats a Catalunya, i arribaria a ser el nucli industrial de derivats lactis més fort del vessant mediterrani del Pirineu (Tulla, 1994). Així mateix, el nou model va implicar un primer salt d'aquests territoris, tradicionalment agraris, vers el sector de la indústria transformadora de matèries primeres i també unes transformacions paisatgístiques transcendents, que farien pràcticament irreconeixible l'entorn actual per a un pirinenc

■ Josep Zulueta Gomis, l'artífex de la creació de la cooperativa lletera de la Seu d'Urgell, a la dreta del bisbe Benlloch en la inauguració de les proteccions del riu Segre contra els aiguats. La Seu d'Urgell, any 1916.

ARXIU COMARCAL DE L'ALT URGELL, FONS MARAVILLA. FRANCESC PORTELLA

de la primeria del segle xx. A aquestes transformacions es podrien afegir d'altres de menor dimensió, com ara la difusió dels principis higienistes entre la població local, a causa de l'afany de

les empreses làcties d'obtenir millors nivells qualitatius, l'obertura de camins per arribar als petits nuclis productors i l'augment del parc motoritzat en uns territoris que, almenys a la primera

■ Moll de descàrrega de la fàbrica de la Cooperativa del Cadí, a la Seu d'Urgell.

1927-1930. ARXIU COMARCAL DE L'ALT URGELL, FONS MARAVILLA. FRANCESC PORTELLA

■ Fira de bestiar a la Seu d'Urgell. Començament de la dècada de 1930. ARXIU COMARCAL DE L'ALT URGELL, FONS MARAVILLA. FRANCESC PORTELLA

meitat del segle xx, quedaven força al marge d'aquest fenomen.

Cap a la dècada de 1950, comença una etapa d'enfortiment i expansió del model lleter a la comarca. Una vegada superada la duresa de la postguerra, i gràcies a l'activació econòmica i el creixement de les zones urbanes, es produeix un augment de la demanda de productes lactis que no es podien aconseguir en zones més properes als mercats de consum. La vaca de llet es converteix en l'element bàsic de l'economia agrària (Tulla, 1994: 32) tant a l'Urgellet com al Baridà, i es consoliden les transformacions socials i paisatgístiques que s'havien començat a percebre dues o tres dècades enrere. A partir de la dècada de 1970 i fins al present, les granges de majors dimensions van continuar un camí de desenvolupa-

ment tècnic i de millores genètiques que van assegurar la transformació dels aportadors a les empreses làcties de la

Seu d'Urgell. La producció de llet va seguir un camí de continua expansió, d'increment any rere any. Si l'any 1978

■ Explotació ramadera als afores de Martinet (la Cerdanya). Any 2009. CARLES GASCÓN

es van recollir més de 50 milions de litres, el 1989 s'assolia un volum de 66,6 milions de litres (Campillo *et al.*, 1992: 120). Però la situació de les cases de petites dimensions va seguir un recorregut molt diferent.

Les quotes de llet

L'entrada d'Espanya a la Comunitat Econòmica Europea a la fi de la dècada de 1980 tindrà un impacte immediat en la determinació política regional. Igualment, afectarà de manera directa la producció làctia a tot l'Estat i, com a conseqüència, transformarà el paisatge de la producció lletera comarcal.

La implantació d'un sistema de quotes de producció de llet va significar una forta transformació de la realitat agropecuària comarcal. Mentre que un gran nombre de pagesos es va aplegar a la venda de quotes, amb l'abandó consegüent de la producció de llet, d'altres van decidir ampliar i modernitzar les granges i apostar per aquest mercat. Les trajectòries de vida dels uns i els altres

han estat molt diverses i es relacionen amb els camins que van triar després d'aquesta conjuntura comarcal. En el nostre treball, parlem de les opcions dels pagesos que van decidir deixar les vaques de llet i que es van aventurar per camins molts variats des dels quals van participar en la configuració de la realitat econòmica actual; però també ens referim a aquelles cases que van decidir mantenir-se en el món de les vaques de llet, i en presentem alguns exemples que ens permetran apropar-nos a la realitat actual de la producció làctia a la comarca.

La implantació de les quotes de llet va suposar una transformació del paisatge productiu de la comarca. Tanmateix, aquestes mesures s'han d'entendre dins d'un complex procés que va començar a la darrereria de la dècada de 1970 i, sobretot, a la primera de la de 1980 i que suposava una nova manera de conceptualitzar el territori, una nova ordenació territorial. La integració d'aquestes àrees de muntanya a les eco-

nomies d'escala va venir acompanyada per una reconfiguració de les realitats socials, culturals i geogràfiques, sobre les quals va projectar noves polítiques d'explotació. Es tracta de processos que permeten reconceptualitzar els recursos disponibles i els sistemes d'aprofitament. Si fins aquest moment s'havien entès els recursos naturals com a terres de conreu i de pastures, recursos dels boscos i fins i tot la producció d'energia gràcies a la construcció de grans centrals hidroelèctriques, llavors els processos de patrimonialització transformen aquestes consideracions. Les necessitats derivades de l'increment de població de les ciutats en el context de les realitats postindustrials projecten noves configuracions sobre els territoris propers. El Pirineu es pensa com una zona d'esbarjo que ofereix una sèrie de qualitats relacionades amb un passat idealitzat. Els criteris de ruralitat i d'autenticitat (Frigolé, 2007a), en relació amb els valors de la cultura i les tradicions locals, junt amb les noves conceptualitzacions de la natura com a

■ Aspecte de l'exposició permanent dedicada a la llet i el formatge de l'Espai Ermengol, a la Seu d'Urgell. Any 2011. ESPAI ERMENGOL

paisatge, permeten repensar els criteris d'exploració del territori.

Podem entendre molts d'aquests canvis en el context d'una transformació de la ruralitat caracteritzada pel pas del productivisme al postproductivisme (Cloke i Goodwin, 1992; Marsden *et al.*, 1993). Segons Wilson (2007), l'era productivista es va caracteritzar per l'objectiu de màxima rendibilitat de l'agricultura i es va estendre des del final de la Segona Guerra Mundial fins a mitjan dècada de 1980. El concepte de postproductivisme és complex, però ressaltarem dues nocions que resulten les més apropiades per entendre les transformacions al nostre territori i que són comunes a diferents zones d'Europa. En primer lloc, podem parlar d'un canvi d'èmfasi de la producció agrícola cap al consum dels territoris rurals (Wilson, 2007: 3). Es tracta d'una translació fonamental que expressa les noves formes de produir valor econòmic en aquests territoris. Les zones de muntanya passen a considerar-se reserves de valors estratègics que són presentades com a objecte de desig en diferents discursos hegemònics: una natura verge que s'expressa en els nous criteris de biodiversitat i una tradició autèntica que transmet els valors del passat considerats com a sagrats. En segon lloc, es destaca el canvi del paper de l'agricultura, que passa a ser considerada més com un risc per als valors del territori que no pas com un actiu que calgui defensar, cosa que dona com a resultat un nou èmfasi per pensar l'agricultura en el context de la protecció mediambiental (Wilson, 2007: 4). És aquest el sentit en què hem d'entendre les transformacions de l'agricultura i ramaderia local i de les noves preocupacions plantejades en relació amb la qualitat i l'origen dels productes agrícoles.

La patrimonialització de la llet i el formatge

A partir de la dècada de 1990 i en el context d'aquestes transformacions diverses a la recerca de nous models

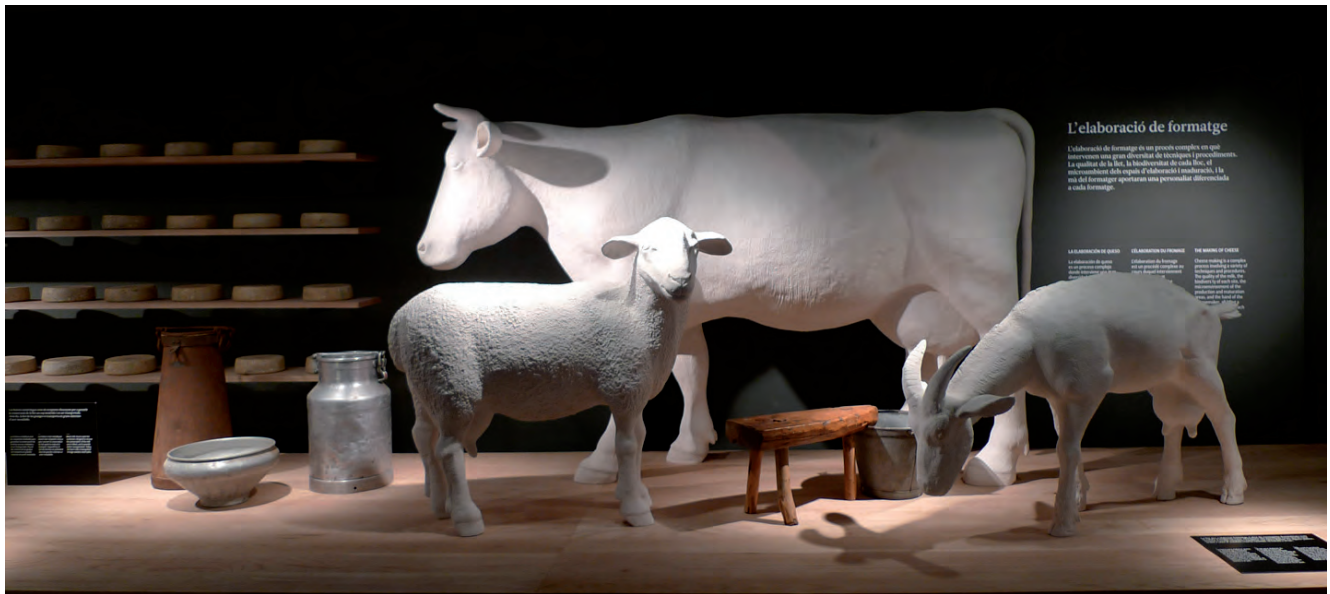
de desenvolupament viables per al territori —que s'orienten sobretot cap a una economia basada en el turisme—, podem observar l'activació patrimonial del passat lleter de la zona. Aquest procés va sorgir pocs anys després de la davallada de la ramaderia del vacum de llet, activitat que, si bé està en clar retrocés, encara es pot trobar en alguns punts del territori, especialment en les zones més properes a la Seu d'Urgell. El nostre interès se centra en aquest procés de transformacions que comprenen des de la instauració d'un model d'explotació lacti i la seva radical reducció —i fins i tot desaparició en algunes contrades— fins als processos actuals que podem pensar en clau de recuperació patrimonial; una reinterpretació del passat recent que ens permet endinsar-nos en la realitat social contemporània.

Els processos de patrimonialització són la clau per entendre les realitats actuals del Pirineu (Del Marmol, 2012). No s'han de pensar les polítiques i les iniciatives relacionades amb el patrimoni com una cosa desvinculada dels sistemes de producció, ans al contrari, s'han de veure com l'altra cara de les transformacions que han tingut lloc i que han donat com a resultat un sistema econòmic orientat al turisme i als serveis. Els discursos del patrimoni tenen la qualitat retòrica de presentar-se com a discursos aïllats, que s'orienten a la preservació de valors que són bens comuns, patrimoni de la comunitat. Però s'han de contextualitzar i analitzar en el conjunt dels processos que van desenvolupar-se des de la dècada de 1980 i que van ser claus a l'hora de produir una nova manera d'entendre el territori.

Coincidint amb processos semblants de recuperació del passat i revaloració de diferents patrimonis locals, la indústria lletera ha estat resemantitzada en les últimes dècades. Per una banda, es tracta d'un passat industrial fortament estès pel territori, una història que és capitalitzada en el discurs oficial de

la Cooperativa, que s'ha convertit en una empresa amb un relatiu potencial en l'actualitat. La tradició formatgera comarcal, que es limitava en el passat al dit «formatge de pastor», fet a casa «pel gasto», és revitalitzada i relligada amb la producció formatgera actual de la Cooperativa, la qual cosa ha donat pas a processos oficials de patrimonialització que inclouen la redacció «d'històries oficials» sobre l'origen dels formatges «locals» per accedir a diferents denominacions d'origen controlades per la Unió Europea.

Però els processos de patrimonialització no es redueixen a aquests aspectes. Assistim, en els darrers anys, a la voluntat explícita per part de les instàncies polítiques locals de convertir la Seu d'Urgell i el seu entorn geogràfic en el principal referent de Catalunya en relació amb el formatge. Per això, s'han desenvolupat una sèrie de discursos que s'aprofiten de la tradició productiva de la ciutat en aquest sector en el marc de la Cooperativa i també de l'existència, des dels anys 1980, primer de manera marginal i, a poc a poc agafant una embranzida relativa, d'un creixent sector de producció de formatges artesans de qualitat que s'estructura en petites empreses familiars, principalment al Baridà i a l'Urgellet. La celebració d'una Fira de Formatges Artesans del Pirineu en la capital de comarca des de l'any 1995 busca capitalitzar aquesta nova imatge. Es tracta de la creació de productes que s'associen a una sèrie de valors simbòlics afegits, que aporten per ells mateixos un plus de qualitat associat a allò que és *autèntic* i *rural*, amb tots els avantatges que aquests processos comporten en les quotes de mercat. També observem la patrimonialització de certs elements vinculats amb aquest model econòmic de la llet, com ara les llaunes de la llet o, fins i tot, els antics camions que transportaven aquest producte fins a les fàbriques de la Seu d'Urgell. Finalment, es va inaugurar recentment un nou museu de

■ Espai de tast de formatges a la Fira de Formatges Artesans del Pirineu, a la Seu d'Urgell. Any 2012. MONTSERRAT FERRER

la capital de comarca amb una planta dedicada al formatge del territori.

Ens trobem, per tant, amb un continu de transformacions socials i econòmiques, però també simbòliques, que van de la llet al formatge en un recorregut que no deixa de presentar contradiccions.

L'anàlisi de les diferents maneres com és recuperada i reinterpretada en el present la memòria de les formes de vida relacionades amb el model lleter ens permet apropar-nos a la manera com les societats estudiades han experimentat i interpretat les transformacions a les quals es van veure sotmeses. El passat lleter i formatger de la zona, i la seva reactivació i reinterpretació dins dels nous contextos, ens serveix com a *locus* d'anàlisi per estudiar les transformacions socials, econòmiques i ideològiques del territori. Per tant, podem parlar d'un territori on conviuen aquests dos models, un model agrari en clara davallada però que encara manté una certa identitat social construïda al seu voltant, i els nous models orientats al turisme que reaprofiten el passat per a la creació de nous discursos socials.

Coincidint amb el proper centenari de la creació de la Cooperativa Lletera del

Cadí (1915), hem trobat adient fer una reflexió entorn d'aquestes transformacions, potenciant el coneixement de l'evolució de l'activitat econòmica del territori i les seves implicacions socials i culturals. Entenem que aquests canvis es poden estudiar en relació amb la producció dels nous usos del passat, és a dir, portant a terme una anàlisi detallada dels discursos locals respecte al passat i la seva reinterpretació en els contextos contemporanis.

El nostre interès s'orienta en gran part a analitzar els processos de patrimoni- alització, a través dels quals diferents elements del passat són seleccionats i reinterpretats, cosa que permet la producció de noves realitats socials. L'estudi d'aquests processos ens permetrà conèixer diferents fenòmens contemporanis que s'engloben sota l'etiqueta del formatge i també ens aproparà a diferents enfrontaments socials, de manera que es perfila un escenari propici per analitzar la confrontació de poders i discursos hegemònics. Dins de l'àmbit territorial analitzat, han fet fortuna en grau divers una sèrie de propostes de recuperació i conservació d'uns elements patrimonials directament relacionats amb la memòria de les formes de vida que es van veure

transformades amb la implantació del model lleter i, posteriorment, amb la seva davallada i, en molts casos, desaparició. El formatge es converteix en un element que permet parlar des del present de diferents passats i garantir, alhora, la creació d'etiquetes de qualitat agroalimentària que faciliten la promoció del territori.

Per tant, ens interessen els processos socials que donen lloc a la producció de patrimoni. El tema de la llet, però sobretot el formatge, és un element en procés d'activació patrimonial. Es tractaria d'un element del passat, i en molts casos del present, que es reflecteix de diverses maneres en la realitat de la societat local contemporània. Funcionarà com a fil conductor que ens portarà a una investigació sobre els canvis en l'estructura econòmica i les transformacions socials, culturals i de representacions en el territori.

Sota la nova etiqueta del formatge, s'ha estructurat un discurs que articula diversos fenòmens del passat i del present, i que reinterpreta les històries locals. A partir d'un origen pagès que recupera una visió idealitzada de l'agricultura i la ramaderia tradicional, es crea un lligam que enllaça aquest passat

amb les transformacions productives en un context cooperatiu, per arribar finalment a l'elaboració contemporània de formatges artesans. La patrimonialització d'aquestes realitats diverses permet pensar-les de manera conjunta, dirigint la vista enrere en un procés de creació de valor. El patrimoni presentat en les produccions locals no és només reivindicat pels productors, sinó també per les elits locals i les estructures polítiques (Bérard i Marchenay, 2004). No es tracta de processos nostàlgics que miren al passat, sinó de maneres vives de produir i reivindicar la localitat.

Gràcies a aquests exemples, podem dir amb Kirschenblatt-Gimblett que el patrimoni i el turisme són indústries col·laboradores, que actuen conjuntament i que impliquen la transformació de llocs en destinacions turístiques per fer-los viables com a exhibicions d'ells mateixos (1998: 151). La producció de valors i referències de qualitat en relació amb el passat es constitueix com una de les estratègies utilitzades per valorar el territori cap a l'exterior i, al mateix temps, garanteix la consolidació d'un nou model econòmic. ■

■ Una antiga lletera decorada i reconvertida en un paraigua a una casa de Músser (Cerdanya). Any 2009. CARLES GASCÓN

BIBLIOGRAFIA

■ **Bérard, L.; Marchenay, P.** (2004) *Les produits de terroir. Entre cultures et réglementes*. París: CNRS Éditions.

■ **Cloke, P.; Goodwin, M.** (1992) «Conceptualizing countryside change: from post-Fordism to rural structured coherence». *Transactions of the Institute of British Geographers*, 17, p. 321-336.

■ **Frigolé, J.** (2007) «Los modelos de lo rústico, lo salvaje y lo silvestre y la identidad de una valle del entorno de Cadi». A: Vaccaro, I.; Beltran, O. (ed.). *Ecología política de los Pirineos. Estado, Historia y Paisaje*. Barcelona: Garsineu Edicions, p. 157-171.

■ **Kirschenblatt-Gimblett, B.** (1998) *Destination Culture. Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley: University of California Press.

■ **Mármol, C. del** (2012) *Pasados locales, políticas globales. Los procesos de patrimonialización en un valle del Pirineo catalán*. València: Germanias, AVA.

■ **Marsden, T.; et al.** (1993) *Constructing the countryside*. Londres: UCL Press.

■ **Tulla, A.** (1994) *Procés de transformació agrària en àrees de muntanya. Les explotacions de producció lletera com a motor de canvi a les comarques de la Cerdanya, el Capcir, l'Alt Urgell i el Principat d'Andorra*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya (Tesis Doctorals).

■ **Wilson, G.** (2007) *Multifunctional agriculture: A transition theory perspective*. Trowbridge: Cromwell Press.